

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ
ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»

ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№ 4(20) қазан-желтоқсан 2019
ISSN 2710-3994

Бас редактор:
Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

- Абашин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)*
- Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызғыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)*
- Аяған Бүркітбай Ғелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)*
- Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)*
- Әбусейтова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)*
- Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)*
- Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)*
- Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)*
- Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)*
- Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)*
- Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)*
- Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)*
- Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қытшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)*
- Матыжанов Кенжехан Ісләмжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)*
- Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)*
- Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)*
- Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)*
- Римантас Желвис (Želvyys Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)*
- Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)*
- Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)*
- Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)*
- Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)*
- Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)*

Жауапты редактор:
Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:
Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:
Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:
Қоңқабаева Арайлым

Техникалық хатшы:
Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

- Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)*
- Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)*
- Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)*
- Абусеитова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)*
- Абиля Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)*
- Аяган Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)*
- Голден Кэтти Стромиле (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссисипи (Mississippi Valley State University) (США)*
- Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)*
- Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)*
- Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)*
- Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)*
- Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)*
- Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)*
- Кумексов Болат Ешимхамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)*
- Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)*
- Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания) Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)*
- Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Годаньска (Польша)*
- Римантас Желвис (Želvyys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)*
- Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)*
- Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)*
- Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)*
- Таймагамбетов Жакен Кожажметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)*

Ответственный редактор:
Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:
Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:
Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:
Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:
Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)
Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Ayagan Burkhitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyghanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)

Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)

Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)

Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:

Khumarzak Altynbek

ӘОЖ 82 (091), 801.73

«ДАНА ХИКАР ХИКАЯСЫ» ЖӘДІГЕРІ – АРМЯН ЖАЗУЫНДАҒЫ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ҚЫПШАҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ

Қорабай С.С.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, бас ғылыми қызметкер. Алматы қ.

Аңдатпа. Қазақ халқының қалыптасуына негіз болған ертедегі темір дәуіріндегі (б.з. д. VI-VII ғ.ғ.) сак, ғұн, үйсін, қаңлы тайпалары, б.з. ертедегі орта ғасырлық мемлекеттер тұсындағы қарлұқ, оғыз, қимақ тайпалары, дамыған орта ғасырлық мемлекеттер кезіндегі наймандар, керейіттер, жалайырлар, қыпшақтар [1, 158-166-бб.] тарихы мыңдаған жылдарға созылғандығын назарға алсақ, қазақ әдебиетінің тарихы да бұрынғы кеңес кезіндегідей XV ғасырдан емес, одан арғы дәуірден – көне заманнан басталады. Сол себепті ұлттық әдебиет тарихының негізгі мәселелерінің бірі дәуірлеу болып табылады. Себебі Қазақстан тәуелсіздік алғанға дейін екі мың жылға жуық тарихы бар қазақ әдебиетінің бүкіл елімізге ортақ дәуірлеу мәселесі қолға алынбаған еді. Бұл проблемаларға байланысты тоталитарлық жүйенің өзге ұлттардың тарихының даму процесін кеңестік тарихпен ғана байланыстырған біржақты ұстанымдарына қазіргі тәуелсіздік талаптары тұрғысынан батыл тойтарыс бере отырып, қазақ әдебиетінің көне заманнан бүгінгі күнге дейін дамуының өзіндік ерекшеліктерін есепке алу негізінде әдебиет дамуының кезеңдерін халықтың жалпы тарихи даму процесін дәуірлеуден бөлек алып қарауға болмайды. Қазақстан аумағындағы феодалдық мемлекет кезеңі VI ғасырдан басталып, XX ғасырға дейін созылған ұзақ мерзімді камтыды. Қазақ әдебиеті тарихының өткен дәуірлері де осы қоғамдық құрылыстың негізгі даму кезеңдері – қалыптасуы мен нығаюы, дамып өркендеуі, дағдарысы мен тоқырауы, қайта дамып күшеюі, ең соңында, құлап ыдырауы сияқты тарихи жолдарына сәйкес келеді және де осы қоғамдық даму процесінің ерекшеліктеріне толыққанды сипаттама жасайды.

Түйін сөздер: тарих, ғасыр, қазақ, әдебиет, армян, мұра, қыпшақ, тіл, ескерткіш, шығарма, нұсқа, жәдігер, хикая.

«СКАЗАНИЕ О ПРЕМУДРОМ ХИКАРЕ» – АРМЯНОПИСЬМЕННЫЙ КЫПЧАКСКИЙ ПАМЯТНИК СРЕДНЕВЕКОВЬЯ

Қорабай С.С.

Институт литературы и искусства им. М.О. Ауэзова, главный научный сотрудник, г. Алматы, Республика Казахстан

Аннотация. Статья посвящена средневекому армянописьменному кыпчакскому письменному литературному памятнику «Сказание о премудром Хикаре». Памятники, составленные в XVI—XVII вв. представителями армянских колоний на территории современных Украины, Молдавии и Румынии, назывались армяно-кыпчакскими. В основном эти памятники составлялись в Каменец-Подольске и во Львове. До нас дошли работы, написанные в период между началом XVI в. и концом XVII в.

«Сказание о премудром Хикаре» – единственный известный памятник того периода, относящийся к художественно-дидактическому жанру и впервые переведенный на французский язык в 1964 г. Ж. Дени и Э. Трыарским на основе венского оригинала, который хранится в библиотеке мхитаристов под № 468. Кем и когда была написана рукопись, неизвестно. В 1894 г. рукопись

перевезли из Львова в Вену.

В произведении рассказывается о мудром советнике ассирийского царя Синагрипа -Акире. Сюжет сказания сочетает традиционную фольклорную фабулу, когда слабый герой одолевает благодаря смекалке противника. Другой сюжетный компонент – свод изречений и афоризмов, с которыми обращается Акир, этот перечень наставлений занимает около четвертой части объема памятника.

Ученый-языковед С.Ж. Кудасов первым в казахской филологии исследовал это произведение и написал научный труд «Язык армяно-письменного кипчакского памятника «Сказание о премудром Хикаре», который был издан в 1990 году в Алматы.

Ключевые слова: история, век, казах, литература, армян, наследие, кипчак, язык, памятник, произведение, вариант, сказание.

A «STORY ABOUT WISE HIKAR» IS ARMENIAN WRITING KIPCHAK MONUMENT OF MIDDLE AGES

Korabay S.

Institute of Literature and Art named for M.O.Auezov, main research worker, Almaty, Republic of Kazakhstan

Abstract. The article is devoted armenian writing kipchak monument of middle ages to the writing literary monument «Story about wise Hikar». Monuments made in XVI - XVII eyelids by the representatives of the Armenian colonies on territory modern Ukraine, Moldavia and Romania, armenian-kipchak was named. Mainly these monuments were made in Каменets-Podolsk and in Lvov. The works written in a period between beginning of XVI of century and end of XVII of century reached to us.

A «Story about wise Hikar» is the only well-known monument of that period, related to the artistically-didactic genre and first translated into the French language in 1964 J. Deni and E. Tryiarskiy on the basis of the Viennese original that is kept in the library of mhitaristes under № 468. Whom and when a manuscript was written, it unknown. In 1894 a manuscript was transported from Lvov to Vienna.

In work told about wise adviser of the Assyrian tsar Sinagrip – Akir. The plot of story combines the traditional folklore plot of a story, when a weak hero overcomes due to the shrewdness of opponent. Other with a plot component is a vault of saying and aphorisms Akir applies with that, this list of discipling occupies near fourth part of volume of monument.

Scientist-linguist S.J. Kudasov in Kazakh philology investigated this work the first and wrote scientific work «Language of armenian writing kipchak monument «Story about wise Hikar», that was published in 1990 in Almaty.

Keywords: history, century, Kazakh, literature, Armenians, heritage, kipchak, language, monument, work, variant, story.

Кіріспе

Қазақ әдебиетінің жүздеген ғасырлар бойғы дамуының әр тарихи дәуірлерін бажайлағанда әр кезеңді бір-бірінен даралап тұратын өзіне тән белгілері мен қасиеттерін, жанрлық, көркемдік ерекшеліктерін анықтап алу қажет. Қазақ әдебиетінің көне заманнан XI ғасырға дейінгі аралықты қамтыған кезеңі көне дәуір, ал XII ғасырдан бастап, Қазақ хандығы құрылған XV ғасырға дейінгі кезең орта ғасыр кезеңі деп аталады. Көне дәуірдегі түркі жазба әдеби ескерткіштеріне сақ-ғұн дәуіріндегі әдебиет туындылары, түркі және қытай халықтарына ортақ мәдени мұралар, Иран мен

Тұран әлеміне ортақ әдеби шығармалар, түркі-моңғол бірлігі заманындағы әдеби мұралар, көне түркі әдебиетіне жататын Орхон-Енисей руна жазба ескерткіштері, оғыз-қыпшақ дәуіріндегі әдебиет мұралары – «Қорқыт ата кітабы», құмандардың «Кодекс Куманикус» жазба жәдігері, армян жазуындағы «Дана Хикар хикаясы», «Оғызнама» дастаны, Қарахандықтар тұсындағы әдебиеттің көрнекті өкілдері Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» еңбегі, Махмұд Қашқаридің «Диуани луғат-ит-түрік» («Түркі сөздерінің жинағы») кітабындағы аңыздар мен эпсаналар, әдеби-поэтикалық үзінділер енеді. Бұл шығармалардың барлығын дерлік түркі халықтарының ортақ рухани байлығы деп бағалаған жөн. XI-XII ғасырлар түркі халықтарының жазба әдебиетінің туып, қалыптасуымен байланысты болса, әрі бұл аралық кезең қазақ халқының қалыптасуы алдындағы дайындық кезең болғандығын да ескеру керек.

Түркі халықтарының дүние жүзі бойынша қоныстануын айғақтайтын қазіргі этнографиялық карта – бұл адамзат тарихындағы мыңдаған жылдар бойғы этногенетикалық және көші-қон процестерінің нәтижесі. Шығыстанушы, тарихшы-ғалым С.Г. Кляшторный жазғандай: «Түркі этногенезінің ежелгі ошақтары Евразия құрлығының шығыс бөлігімен – батысында Алтайдан шығысында Хинганға дейінгі аймақты қамтитын Орталық Азиямен және Оңтүстік Сібірмен тығыз байланысты. Бұл үлкен өңір көрші өркениеттен де, өзге этникалық кейіптегі таулы-тайгалық және дала тайпаларынан да оқшауланған жоқ. Көші-қон процесінің қия жолы бірде күшейіп, бірде тынып, бүкіл Ұлы даланы көктеп өтті» [2, 12-б.].

Талқылау

Еуропада құмандар, Ресейде половцы деп аталған қыпшақтар қазақ даласын ғана емес, Еділ алабы мен Қырым қиырын қоныстанып, түркі тілдес халықтардың қыпшақ тобындағы қазақ, татар, башқұрт, қарақалпақ, қарашай, балқар халықтарын қалыптастыру тарихында үлкен роль атқарды. Олар XI-XII ғасырларда Қара теңіз бен Дон, Еділ өзендері арасындағы ұлан-ғайыр аймақты мекен етіп, кейбір бөлігі Кавказ елдерінде көшіп-қонып жүрді. Міне, осы Кавказ жерінде ежелден жауынгер халық – қыпшақтардың армян, грузин патшалықтарына әскер есебінде зор пайдасы тиді. Сыртқы шапқыншылықтан қорғауда үлкен күшке айналды.

XIII ғасырда моңғол шапқыншылығы салдарынан ата-мекенінен үдере көшкен армяндар Батыс Украинаға келіп қоныстанады да, 1496 жылы Подольск қаласын өздерінің осындағы орталығы ретінде қабылдайды. Бұдан былай армяндар қуатты әскері бар, Кавказ бен Қырымда көшіп жүрген қыпшақтарға саяси жағынан тәуелді болады. Сол себепті қыпшақтардың тілін үйреніп, күнделікті іс-қағаздары армян, поляк тілдерімен қатар қыпшақ тілінде де жүргізіледі, қыпшақ тілінде тарихи баяндар, діни әдебиеттер, естелік жазбалар, эпиграфиялық ескерткіштер, қыпшақ тілінің грамматикасы жазылады, армяншадан қыпшақ тіліне көркем әдебиет үлгілері аударылады. Мұның бәрі армян жазуында жүзеге асқандықтан бұл мұраларды ғылыми әдебиетте «армян жазуындағы қыпшақ ескерткіштері» дейді.

XVI ғасырдағы армян жазуындағы қыпшақ ескерткіштерін зерттеген орыс ғалымы Т.И. Грунин өзі транскрипциясын жасап, мәтіндерін аударған, грамматикалық түсініктері мен кіріспе мақаласын жазған «XVI ғасырдағы половец тіліндегі құжаттар» атты жинақтың алғы сөзінде: «Жылдар бойы половецтерге саяси тәуелді болған армяндар олардың тілін де үйренеді, половецтер саяси дербес мемлекет болудан қалған соң да ұзақ уақыттар бойына сол тілді пайдаланады» [3, 58-б.], – деп сол замандағы қыпшақтардың төл жазуы болмаса да, осы көне тайпаға байланысты көптеген құнды материалдардың армян әрпімен жазылғандығын айтады.

Әдістер

Мақаланы жазуда негізінен талдау, тарихи-фольклорлық салыстырмалы әдісі кеңінен қолданылған. Әсіресе қазақ халқының салт-дәстүрі, шаруашылығы, ұлттық-азаттық күрестері салыстырмалы түрде талданып, жүйеленіп жазылған.

Нәтижесі

Армян жазулы қыпшақ ескерткіштерінің бірі – «Дана Хикар хикаясы» Шығыстың ең көне жәдігеріне жатады. Бұл баға жетпес мұра екі жарым мың жылға жуық жолдан өтіп, біздің кезімізге ауызша және қолжазба түрінде жетті. Шығарма өткен жол күрделі де бай болған сайын ол туралы филологиялық ғылым да күрделі әрі бай. Үш ғасырға жуық уақыт бойы Хикар абыз туралы хикая тілші және әдебиеттанушы ғалымдар назарын аударып келеді. Себебі бұл туынды өзіндік ерекшелігі бар, сирек кездесетін шығыс жәдігері болып табылады, тақырыбы мен мазмұны жағынан да тартымды, көне заманнан сыр шерткен қырлармен қызықтырады.

«Дана Хикар хикаясы» арамей, грек, араб, армян, славян, румын, қыпшақ және басқа көптеген нұсқаларда сақталған. Бұл жақсылықты түсінбеген рахметі жоқ жиен туралы орамды көркем формалармен жазылған хикая. Онда ақыл-өсиет те, аңыз-әпсана да көп.

Ескерткіштің армян нұсқасының үш негізгі жарияланымы бар. Солардың ішінде ағылшын ғалымы Ф.Конибер жарияланымының маңызы зор. 1898 жылы Лондонда «The story of Ahikar» деген атпен жарық көрген хикая мәтіні көптеген тың зерттеулер жазуға негіз болды.

Армяншадан қыпшақ тіліне аударылған бұл көркем-дидактикалық шығарманың қолжазба нұсқасы Австрияда, мхитаристердің Венадағы кітапханасында сақталған. «Дана Хикар хикаясы» шығармасын 1964 жылы француз ғалымы Жан Дени мен поляк ғалымы Эдуард Триарский француз тілінде жариялайды. Армян ғалымы А.Т ашян Вена кітапханасындағы армян қолжазбаларының каталогін түзген еңбегінде бұл жазба ескерткіштің атын «Хикардың тарихы мен өсиеті (армян тілінен қысқартылып аударылған)» деп көрсетеді. Сол себепті Ж. Дени мен Э. Триарский осы атау негізінде «Дана Хикар тарихының» армян-қыпшақ нұсқасы» деген атпен «Шығыстану» жинағында ескерткіш мәтінін бастырады. Содан бері қырық жыл уақыт бойы аталған ескерткіштер бойынша осы ғалымдар тұжырымдамасы негізге алынып, түріктанушылық еңбектерде «Дана Хикардың хикаясы» – «История мудрого Хикара», «Сказание о премудром Акире (Хикаре)», «История и поучения Премудрого Хикара» деп аталып келеді [4, 5-б.].

«Дана Хикар хикаясы» немесе «Ақылды Ахикар туралы баян» атты көркем-дидактикалық шығарманың отаны б.з.д. 2-мыңжылдықтың бас кезінде Тигр өзенінің орта ағысы тұсында, қазіргі Иран аумағында құрылған Ассирия патшалығы. Оқиға желісі сол дәуірдегі Синаххериб және Асарходдан патшалардың данышпан кеңесшісі, ақылмен Хикар немесе Ахикар шешеннің асырап алған баласы Натанға айтқан өсиеттері, Натанның әкесіне жасаған опасыздығы, жазықсыз жазаланып, жапа шеккен Хикар дананың қысылтаяң сәтте ел патшасы Сенекәрім ханға көмекке келіп, өзінің ақылды сөздерімен көрші хандықпен келіссөз нәтижесінде шапқыншылықтың алдын алуы, екі мемлекетті татуластырған дипломатиялық шеберлігі туралы аңыздарға құрылған.

Мәтіннің аударылған уақытын анықтау мәселесіне келсек, «Дана Хикардың тарихы және ақылдары» деген монография жазған белгілі армян ғалымы, филология ғылымының докторы, профессор А.А. Мартиросян: «Филологиялық талдау Хикар туралы мәтіннің қыпшақ тіліне XVI ғасырда армян-қыпшақ тізімінен (1575 ж.) әлдеқайда бұрын аударылғандығын дәлел етеді», – деп [5, 37-б.] жазғандай, «Дана Хикар хикаясының» аударма нұсқасы XVI ғасырда дайындалғанмен, негізінен, XV ғасыр шамасында қалыптасқан. Бұл туралы А.А.Мартиросян осы ескерткішке байланысты зерттеулерінде нақты атап көрсетеді.

«Дана Хикар туралы хикая» ежелгі Шығыс әдебиетінде кең тараған өміршең тақырыптардың бірі болды. Шығарманың көне әдебиетте белгілі болғандығына ерте замандағы Элефантинде табылған папирустар да куә. Бұл жәдігермен б.з.д. V ғасырда грек авторлары да таныс болған. Демокрит Хикар туралы туындыдан үзінділер келтірген сияқты. Ежелгі Мысыр жерінде де осыған ұқсас шығармалар жазылған.

Шығарманың басты кейіпкері, хан кеңесшісі Хикар – даналық пен жоғары адамгершіліктің, көрегендік пен білгірліктің хас бейнесі. Дана Хикардың баласы Натанға айтқан әр сөзі – ақылдың

кені, шешендік шеберлік мектебі. Түсіне білген, көкейіне тоқи білген адам Хикар даданың әр сөзін өмір жолының темірқазығы етіп алып, ақыл өлшеміне жүгінері хақ. Ал туғаннан надан, көрсоқыр надан Натан – данышпан туған ақылды әке Хикарға қарама-қарсы кейіпкер. Натанның басты қателігі де, оңбай сүрінген опасыз әрекеті де өмір бойы әлпештеп, даналыққа, имандыққа үйреткен әке тәліміне қарсы шығып, сатқындық жолға түсуі. Сайып келгенде, әкесіне ор қазған опасыздың жалғанда жолы болмайды. Шындық жеңіс құрып, желсөзге ерген аңқау хан да ақырында дана кеңесшінің алдында қателігін мойындайды, әділеттілік орнап, ақиқат тушысы Хикар хақім жеңіс тойын тойлайды.

«Дана Хикар хикаясының» басты сюжеттік арқауы – имандылық. Ұрпақ алдындағы парыз бен қарыз, әкесінің балаға сыншылығы, отаншылдық рух пен ұлтжандылық жігер-жалын, ұрпақ тәрбиесі мәселелері шығарманың өн бойынан мен мұңдалап тұрады. Ахикардың өсиет-нақылдары ерте дүние ойшылдары Эзоп пен Демокрит тәмсілдерімен үндесіп келсе, кейін ғалымдар шығарма шыққан көне Ассирия жерінен басталған шығыс даналығымен тығыз қабысқандығын талай атап өтті.

Дана Хикардың ақыл-өсиеттері – бұл әкесінің баласына айтқан қысқаша уағыздары. Оларда адамның мінез-құлық қалыптары мен қоғамдық өмір сүру дағдылары көрініс тапқан. Өсиеттер көбінесе ақыл-кеңес, уағыз түрінде келеді. Ақыл айтуға бір сылтау туа қалса Хикар әке баласын: «Ұлым» деп үйрете бастайды да, баласы тек сол сөздерді тыңдайды. Баяндаудың бұл түрі кейін философиялық трактаттарға дейін пайдаланғандылығы белгілі.

Қоғамдық тәртіп ережелерінің жиынтығы болып, жоғары адамгершілік шарттарын негіз еткен Хикар өсиеттері мән-мағынасы бай мазмұнға толы. Әкесінің баласына айтқан ақыл-кеңес түріндегі уағыздарда адамдардың күнделікті өмірін түрлі саласындағы этикалық қалыптары мен қарым-қатынас дағдылары – ата-анаға, сүйген жарға, туыстар мен дос-жаранға, перзентке, қарттарға, соттар мен билеушілерге көзқарас қалыптары кеңінен қамтылған. Хикаяда сүйіспеншілік, қанағат, рақымшылық, байлық пен мансап, айып-күнә туралы өсиеттер бар, сонымен бірге қоғамдық сананың даму сатысындағы кейбір өзгертілген қайшылықты уағыздары да кездесіп қалады.

Хикар өсиеттерінің үлкен танымдық маңызы бар. Себебі бұл уағыздар өмірлік тәжірибеден туған ой-түйіндер екенін хикаядағы әр өсиет нақты дәлелдейді.

«Ұлым, ақылдылармен ақылды болуды есте тұт, солардай болмаққа; ессіз адамдарға жолдас болма, сені де ессіз, тәрбиесіз дер» деген өсиет ақыл-ой атаулының темірқазығы іспетті ғасырлар бойы жадыда жатталып қалатын терең мағыналы уағыз болса, «Ұлым, атаң мен анаңды сүй, (олар) саған өмір берді; олардың қарғысын алмағайсың, өйткені тәңірі мен ата-ананың алғысы бірдей; (олардың) қарғысын (алмасаң), сен де өз балаларыңнан сүйініш табарсың» деген өсиет жолдарында қаншама құнды мағына жатыр. Ата-ананы сүйіп сыйлау адамгершілік мұраттардың ең жоғарғы қағидасы ретінде қарастырылады, армян қыпшақтарына арналып аударылған мәтін болғандықтан «күдай» сөзі қыпшақша «тәңірі» сөзімен орынды алмастырылған. Мұндай имандылық уағыздарына құрылған терең ойлы тәмсілдерді Хикар өсиеттерінің бүкіл өне бойынан кездестіреміз.

Қазақ филология ғылымында «Дана Хикар хикаясын» бірінші болып зерттеген тілші-ғалым Сейсенбай Құдасов өзінің «Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана хикар сөзінің тілі» атты ғылыми еңбегінде: «Түркі-моңғол халықтары әдебиетінің терең білгірі Г. Потанин орыс әдебиетіндегі аталған шығарманың кейіпкерлері Ахир мен Синагриптің түркі-моңғол әдебиетіндегі параллельдерін салыстыра зерттей келіп, бұл сюжет Орталық Азияда пайда болған деп жорамалдайды. Салыстырма ретінде қазақ әдебиетіндегі Жиренше шешен, Шона батыр бейнелеріне тоқталады», – деп тұжырымдайды [4, 12-б.]. Шынында да, қазақ ауыз әдебиетінің ертегі, аңыз, шешендік сөздері, қиссалар мен дастандардағы сюжеттік желілерді салыстырып қарасақ, Сүлеймен патша, Лұқпан хақім, Жиренше шешен бейнелерінен ақын-жыраулар толғаулары мен би-шенедер тәмсілдерінен «Дана Хикар хикаясымен» көптеген ұқсастықтарды

табуға болады.

Армян қыпшақтарына арнайы аударылған шағын нұсқаның беташары: «Услу Хигернің сөзу есі ақылы. Айтқаны да өгүтү кі өгүтлангөйлар адам оғланлары. Да ата оғлуна өгүт бергей де есіне алғайлар» деп көне қыпшақ тілінде жазылған. Қазіргі қазақ тіліне аударған мәтіні: «Дана Хикардың сөзі, ес-ақылы. Адамзат баласы үйренсін деп айтқаны, үгіт-өсиеті. Ата баласына өсиет берсін де естеріне алсын» деген сөздер болып шығады (Транскрипция мен аударма мәтін С.Ж. Құдасов кітабынан алынды). Осы беташардың өзінен әрісі халық ауыз әдебиеті ұшқындарын байқасақ, берісі Ыбырай Алтынсарин әңгімелері мен Абайдың қара сөздеріне ұқсастық нышандарын аңғарамыз.

Дана Хикардың мына бір өсиетіне назар аударайықшы: «Адам жүзінің суын (ұятын) кетірет тағы төрт іс бар: алғашқысы – жаман әйелге ғашық болса., екінші – көп сөйлеп, айтса: «Мен сияқты ешкім сөйлей алмас, білмес»,., үшінші – орынсыз килігіп, жақсылардың сөзін бұзса., төртінші – «білемін» деп жалған сөйлесе. Дана Хикардан тағы сұрады: «Дүниеде не тәтті? Хикар айтты: «Беттің ұяты. Кімнің жүзінің ұяты болса, ол – сүйкімді, өйткені барша (жаман) нәрсе арсыздықтан туады» [4, 42-б.].

Осы нақылдың өзі Асан Қайғы, Шалкиіз, Бұқар жыраулардың толғауларындағы имандылық, инабаттылық, адамгершілік ой иірімдерімен тығыз қабысып тұр. Көне замандағы Хикар дана мен қазақ аңыздары арасындағы ұқсастық, дәстүр ерекшеліктерін тарихи-әдеби, тілдік салыстырмалы әдіспен тыңғылықты зертеу қажет. Ежелгі Ассириядағы даналық ойшылдық мектебінен басталған шешендік тағлым қазақ әдебиетіне қандай шығармашылық орта, мектеп арқылы ықпал еткендігін ажыратып түгендеп беру – болашақтың міндеті.

Қорытынды

Ең бастысы, қазақ ғылымында «Дана Хикар хикаясын» зерттеу басталды. Оның басы-қасында көрнекті түріктанушы-ғалым Ғұбайдолла Айдаров болып, тілдік жағынан Сейсенбай Құдасов тыңғылықты зерттеулер жүргізді, ал белгілі әдебиеттанушы-ғалым, ҚР ҰҒА корреспондент-мүшесі Шәмшиябану Сәтбаева бұл ескерткіш туралы арнайы ғылыми мақала жазды.

Хикар туралы хикая әлемдік әдебиетке үлкен ықпал етті. Папирустардан бастап «Мың бір түн» шығыс ертегілеріне дейінгі игі әсер түрлі халықтардың ауыз әдебиетінде, аңыздар мен эпсаналарда, ертегілер мен мысалдарда айқын көрініс тапты.

Қорыта айтқанда, ежелгі Шығыс данасы жүздеген ғасырлар бойы мәңгі өшпес өсиеттерімен бірге өркениетті елдер төрінен орын алып, үлкен сүйіспеншілікке бөленді. Ассириялық данышпан Хикардың ұлына айтқан уағыздары біздің заманда да құнды. Сондықтан армян жазуындағы «Дана Хикар хикаясы» қыпшақ ескерткіші қазақ әдебиеті тарихындағы бағалы жәдігер болып табылады.

Әдебиеттер

- 1 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Төрт томдық. – Алматы, 1996. – Т.1. – 544 б.
- 2 Эволюция государственности Казахстана. – Алматы, 1996. – 117 с.
- 3 Документы на половецком языке XVІv. (Транскрипция, перевод, предисловие, введение, грамматический комментарий и глоссарий Т.И.Грунина). – Москва, 1967. – 430 с.
- 4 Құдасов С.Ж. Армян жазулы қыпшақ ескерткіші «Дана Хикар сөзінің тілі». – Алматы: Ғылым, 1990. – 118 б.
- 5 Мартиросян А.А. История и поучения Хикара Премудрого. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Ереван, 1970.– 53 с.

References

- 1 Gazagstan tarihy (kone zamannan buginge dein). Tort tomdyk. – Almaty, 1996. – T.1.– 544 b.
- 2 Ieboluiatsiagosudarstvennosti Kazashrana. – Almaty, 1996. – 117 s.
- 3 Dokumenty na polobetskom iazykeXVІv. (Transkriptsiya, perevod, predislovie, vvedenie, grammatisheskiy kommentariiglossariyT.I.Grunina). – Moskva, 1967. – 430 s.
- 4 Kudason S.J. Armian jazuly kypshak eskertkishi «Dana Hikarsozining tili». – Almaty: Gylym, 1990. – 118 b.
- 5 MartirosianA.A. Istoria ipousheniaHikara Premudrogo. Avtoreferatdissertatsii na soiskanie ushenoi stepeni doktora filologisheskih nauk. – Erevan, 1970. – 53 s.

МАЗМҰНЫ

Абдрахим М., Тулешова У. ҚАЗАҚ ХАЛЫҚ АУЫЗ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ «ШЕН» ЖӘНЕ РЕСЕЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ МАРАПАТТАРЫ МӘСЕЛЕСІ.....	5
Ахтаева Н.С., Парух К.И. SPSS – СТАТИСТИКА БАҒДАРЛАМАСЫНДА СТАТИСТИКАЛЫҚ ДЕРЕКТЕРДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ДАҒДАРЫС ЖАҒДАЙЫНДА СПОРТШЫЛАРҒА ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ КЕҢЕС БЕРУ	12
Байгапанова А.Б., Адильбаева А.С. СЕМЕЙ Өңірі ауыл еңбекшілерінің майданды өнім сұранысымен қамтамасыз етуі.....	19
Балтабаева К.Н. ӘБІЛҚАЙЫР МҰХАММЕД ҒАЗИ БАҒАДУР-ХАН.....	33
Бейсегулова А.Қ. ЭТНИКАЛЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІ САҚТАУДА ТІЛДІҢ ОРНЫ.....	45
Бекжан О.Д. ҚАССАҚ ЭТНОНИМІ ЖАЗЫЛҒАН КӨНЕ ТҮРКІ РУНА ЖАЗУЫНЫҢ МАҒЫНАСЫ.....	50
Гейдаров А. КСРО-НЫҢ ҚҰРЫЛУ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ РКСФР-ДІҢ ОҢТҮСТІК КАВКАЗДАҒЫ САЯСАТЫ ЖӘНЕ БҰЛ БАҒЫТТАҒЫ ӨЗГЕШЕЛІКТЕР.....	57
Жайлыбаев Д.Ж. ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ МОНО ЖӘНЕ ШАҒЫН ҚАЛАЛАРДЫҢ ДАМУЫ.....	63
Жанақова Н.Т. ҚАЛИ БІЛӘЛОВ – ЕЛІМІЗДЕГІ БІЛІМ ІСІНІҢ БІЛГІР ҰЙЫМДАСТЫРУШЫСЫ.....	68
Жарқынбаева Р.С., Байжанова С.Н. ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ.....	73
Жуматаев Р.С., Кожабекова Ж.Б. ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ ЖЫЛҚЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫ ДҮНИЕТАНЫМНЫҢ КЕЙБІР ҚЫРЛАРЫ.....	82
Ибраева А. ЖАҒАНША ДОСМҰХАМЕДОВ – АЛАШ ҚОЗҒАЛЫСЫНЫҢ ӨРШІЛ ҚАЙРАТКЕРІ.....	91
Ибраева А. АХМЕТ БІРІМЖАНОВ – АЛАШ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫҢ КӨРНЕКТІ ӨКІЛІ.....	101
Каженова Г.Т. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ӘСКЕРИ КОММУНИЗМ САЯСАТЫНА БҰҚАРА ХАЛЫҚТЫҢ КӨРСЕТКЕН ҚАРСЫЛЫҒЫ.....	111
Кәрібаев Б.Б. ЖӨНІБЕК ХАН.....	120
Кәрібаев Б.Б. КЕРЕЙ ХАН.....	133
Кульшанова А.А. ЖАҢА ӘДІСНАМАЛЫҚ ТӘСІЛДЕР БОЙЫНША ҰЛТТЫҚ САЯСАТЫ БОЛЬШЕВИКТЕР ҚАЛЫПТАСУ КЕЗЕҢІНДЕ ТОТАЛИТАРЛЫҚ МЕМЛЕКЕТ.....	150
Қалыбекова М.Ч. XX ғ. 30-40 ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ КСРО-НЫҢ ҚҰҒЫН СҮРГІН САЯСАТЫНЫҢ БІР ТҮРІ - ҚАЗАҚСТАНҒА КҮШТЕП ҚОНЫСТАНДЫРУ	154
Қалшабаева Б.К., Шакенов С.Т., Ермабылов А.Е. ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ ҚАЛБА-НАРЫМ ТҮРҒЫНДАРЫНЫҢ ДҮНИЕТАНЫМЫ (ЖЕРЛЕУ ОРЫНДАРЫ МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ).....	163
Қойгелдиев М.Қ. МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ: АЛАШТЫҚ ҚАЛАМҒЕРЛЕР МАНИФЕСІ.....	170
Қойгелдиев М.Қ. ЕСМАҒАМБЕТ ИСМАЙЛОВ: МЕН ӘДЕБИЕТТІ БАРЛЫҚ МҮДДЕМНЕН ЖОҒАРЫ ҚОЙДЫМ!.....	192
Қорабай С.С. «ДАНА ХИКАР ХИКАЯСЫ» ЖӘДІГЕРІ – АРМЯН ЖАЗУЫНДАҒЫ ОРТА ҒАСЫРЛЫҚ ҚЫПШАҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШІ.....	226

Майданали З. ТӨРЕ ЖӘНЕ ШЫҢҒЫС ХАННЫҢ ЖАСАҒЫН ЗЕРТТЕУДЕГІ ЗАМАНАУИ ҒЫЛЫМИ ПАРАДИГМАЛАР.....	232
Мамедзаде У.К. ӘЗЕРБАЙЖАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЙМАҚТАҒЫ БЕЙБІТШІЛІК ПЕН ТҰРАҚТЫЛЫҚТЫҢ КЕПІЛІ РЕТІНДЕ..	238
Мамиров Т.Б., Клышев Е.Е. ОЙСЫЛҚАРА ЖЕРІНДЕГІ ТАС ДӘУІРІНІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТУРАЛЫ(АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ): АЛДЫН-АЛА ХАБАРЛАМА.....	247
Молдабаева Д.Ж., Маратұлы Т. X-XI ғ. ҚАРАХАН МЕМЛЕКЕТІНІҢ ШЫҒЫС САЯСАТЫ: КОЧО ҰЙҒЫР ИДИҚҰТТЫҒЫМЕН СОҒЫСЫ ЖӘНЕ ХОТАНДЫ ЖАУЛАП АЛУЫ.....	254
Мургабаев С.С. ҚАРАТАУ ПЕТРОГЛИФТЕРІНДЕГІ ТҮРКІ КЕЗЕҢІНІҢ БЕЙНЕЛЕРІ МЕН ТАҢБАЛАРЫ.....	262
Мұхитов Қ. ГУРЬБЕВ-ҚАНДЫАҒАШ ТЕМІР ЖОЛЫНЫҢ САЛЫНУ ТАРИХЫ.....	282
Омарова Г.Ә. АЛЖИР ҚАСІРЕТІ: АЗАП ШЕККЕН АНАЛАР ЕСТЕЛІГІНДЕ.....	289
Оспанғалиев Қ.Ә. БҮКІЛРЕСЕЙЛІК ҚҰРЫЛТАЙ ЖИНАЛЫСЫ ҚАРСАҢЫНДАҒЫ ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚОҒАМДЫ-САЯСИ ЖАҒДАЙЫ.....	297
Саурықова Ж.С. ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҰЖЫМДАСТЫРУ ЖӘНЕ КУЛАКТАРДЫ ЖОЮ ПРОЦЕСІНДЕГІ БҰРМАЛАНУЛАР.....	309
Смағұлов Б. ТОНЬКӨКТИҢ ЕКІНШІ ТҮРІК ҚАҒАНДЫҒЫ КЕЗІНДЕГІ ҚОҒАМДЫҚ ЖӘНЕ ӘСКЕРИ-САЯСИ ҚЫЗМЕТІ (VII – VIII ғғ.).....	318
Сұлтанғалиева Г., Ануаров Н.Т. ОРЕНБУРГ КАДЕТ КОРПУСЫ ЖӘНЕ XIX ғ. ҚАЗАҚ ОФИЦЕРЛЕРІ.....	330
Ташқараева Ә.М. АБУ-Л-ҒАЗИ БАҒАДҰР ХАН: ӨМІРІ МЕН ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ.....	338
Төлеубаев Ә.Т., Жұматаев Р.С., Шакенов С.Т., Ермабылов А.Е. ШІЛІКТІ-ТАРБАҒАТАЙ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ 2019 ЖЫЛЫ ЕЛЕКЕ САЗЫ ҚОРЫМЫНДА ЖҮРГІЗГЕН ЗЕРТТЕУ ЖҰМЫСТАРЫ.....	347
Хасенова Б.М. АРХЕОЛОГИЯ БОЙЫНША КИМАК ҚОҒАМЫНДАҒЫ ГЕНДЕР.....	353

СОДЕРЖАНИЕ

Абдрахим М., Тулешова У. ВОПРОСЫ «ЧИНА» И НАГРАД РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ В КАЗАХСКОМ УСТНОМ НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ.....	5
Ахтаева Н.С., Парух К.И. ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ КОНСУЛЬТИРОВАНИЕ СПОРТСМЕНОВ В КРИЗИСНЫХ СИТУАЦИЯХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ СТАТИСТИЧЕСКОЙ ВЫКЛАДКИ ДАННЫХ В ПРОГР.....	12
Байгапанова А.Б., Адильбаева А.С. ОБЕСПЕЧЕНИЕ СЕЛЬСКИМ НАСЕЛЕНИЕМ СЕМИПАЛАТИНСКОГО РЕГИОНА ПОТРЕБНОСТЕЙ ФРОНТА.	19
Балтабаева К.Н. АБУЛХАИР МУХАММЕД ГАЗИ БАХАДУР-ХАН.....	33
Бейсегулова А.К. РОЛЬ ЯЗЫКА В СОХРАНЕНИИ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ.....	45
Бекжан О.Д. ЗНАЧЕНИЯ ДРЕВНЕ ТЮРКСКОГО РУНИЧЕСКОГО ПИСЬМА, ГДЕ НАПИСАН ЭТНОНИМ КАССАК.....	50
Гейдаров А. ПОЛИТИКА РСФСР НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ НАКАНУНЕ ОБРАЗОВАНИЯ СССР И РАЗЛИЧИЯ В ДАННОМ НАПРАВЛЕНИИ.....	57
Жайлыбаев Д.Ж. РАЗВИТИЕ МАЛЫХ И МОНО ГОРОДОВ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	63
Жанакова Н.Т. КАЛИ БИЛАЛОВ – ТАЛАНТЛИВЫЙ ОРГАНИЗАТОР ОБРАЗОВАНИЯ В СТРАНЕ.....	68
Жаркынбаева Р.С., Байжанова С.Н ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН.....	73
Жуматаев Р.С., Кожабекова Ж.Б. НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ МИРОВОЗЗРЕНИЯ ТЮРКО-МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ, СВЯЗАННЫЕ С ЛОШАДЬЮ.....	82
Ибраева А. ЖАХАНША ДОСМУХАМЕДОВ – АМБИЦИОЗНЫЙ ДЕЯТЕЛЬ АЛАШСКОГО ДВИЖЕНИЯ.....	91
Ибраева А. АХМЕТ БИРИМЖАНОВ – ВЫДАЮЩИЙСЯ ПРЕДСТАВИТЕЛЬ АЛАШСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ.....	101
Каженова Г.Т. СОПРОТИВЛЕНИЕ НАРОДНЫХ МАСС ПОЛИТИКЕ ВОЕННОГО КОММУНИЗМА В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ.....	111
Карибаев Б.Б. ЖАНИБЕК ХАН.....	120
Карибаев Б.Б. КЕРЕЙ ХАН.....	133
Кульшанова А.А. НОВЕЙШИЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ ПО НАЦИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ БОЛЬШЕВИКОВ В ПЕРИОД СТАНОВЛЕНИЯ ТОТАЛИТАРНОГО ГОСУДАРСТВА.....	150
Калыбекова М.Ч. ПРИНУДИТЕЛЬНОЕ ПЕРЕСЕЛЕНИЕ НАРОДОВ В КАЗАХСТАН КАК ФОРМА РЕПРЕССИВНОЙ ПОЛИТИКИ СССР (1937-1945).....	154
Калшабаева Б.К., Шакенов С.Т., Ергабылов А.Е. МИРОВОЗЗРЕНИЕ НАСЕЛЕНИЯ КАЛБА-НАРЫМСКИХ ПРЕДГОРИЙ В ЭПОХУ БРОНЗЫ (НА ОСНОВАНИИ МАТЕРИАЛОВ ЗАХОРОНЕНИЙ).....	163
Койгелдиев М. МАГЖАН ЖУМАБАЕВ: МАНИФЕСТ НАЦИОНАЛЬНОГО ПИСАТЕЛЯ.....	170
Койгелдиев М. ЕСМАГАМБЕТ ИСМАИЛОВ: Я ЛИТЕРАТУРУ СТАВИЛ ВЫШЕ ВСЕХ СВОИХ ИНТЕРЕСОВ!.....	192
Корабай С.С. «СКАЗАНИЕО ПРЕМУДРОМ ХИКАРЕ» – АРМЯНОПИСЬМЕННЫЙ КЫПЧАКСКИЙ ПАМЯТНИК СРЕДНЕВЕКОВЬЯ.....	226

Майданали З. СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНЫЕ ПАРАДИГМЫ И ТЕНДЕНЦИИ В ИЗУЧЕНИИ ТÖРЕ И ЯСЫ ЧИНГИСХАНА.....	232
Мамедзаде У.К. АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ РЕСПУБЛИКА КАК ГАРАНТ МИРА И СТАБИЛЬНОСТИ В РЕГИОНЕ.....	238
Мамиров Т.Б., Клышев Е.Е. О ПАМЯТНИКАХ КАМЕННОГО ВЕКА МЕСТНОСТИ ОЙСЫЛКАРА (АКТЮБИНСКАЯ ОБЛ.): ПРЕДВАРИТЕЛЬНОЕ СООБЩЕНИЕ.....	247
Молдабаева Д.Ж., Маратұлы Т. ВОСТОЧНАЯ ПОЛИТИКА КАРАХАНИДСКОГО ГОСУДАРСТВА В X-XI ВЕКАХ: ВОЙНА С УЙГУРСКИМ ИДИКУТСТВОМ КОЧО И ЗАВОЕВАНИЕ ХОТАНА.....	254
Мургабаев С.С. ИЗОБРАЖЕНИЯ И ТАМГИ РАННЕТЮРКСКОГО ПЕРИОДА В ПЕТРОГЛИФАХ КАРАТАУ.....	262
Мухитов К. ИСТОРИЯ СТРОИТЕЛЬСТВА ЖЕЛЕЗНОЙ ДОРОГИ ГУРЬЕВ-КАНДАГАЧ.....	282
Омарова Г.А. ГОРЕСТИ АЛЖИРА В ВОСПОМИНАНИЯХ МАТЕРЕЙ-УЗНИЦ.....	289
Оспангалиев К.А. ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ НАКАНУНЕ ВСЕРОССИЙСКОГО УЧРЕДИТЕЛЬНОГО СОБРАНИЯ.....	297
Саурыкова Ж.С. ПЕРЕГИБЫ И ИСКРИВЛЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ КОЛЛЕКТИВИЗАЦИИ И РАСКУЛАЧИВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	309
Смагулов Б. ОБЩЕСТВЕННАЯ И ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ТОНЬЮКУКА В ПЕРИОД ВТОРОГО ТЮРКСКОГО КАГАНАТА (VII – VIII ВВ.).....	318
Султангалиева Г.С., Ануаров Н.Т. ОРЕНБУРГСКИЙ КАДЕТСКИЙ КОРПУС И КАЗАХСКИЕ ОФИЦЕРЫ XIX В.....	330
Ташкараева А.М. АБУ-Л-ГАЗИ БАХАДУР ХАН: ЖИЗНЬ И ОБЩЕСТВЕННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ.....	338
Төлеубаев Ә.Т., Жұматаев Р.С., Шакенов С.Т., Ерғабылов А.Е. ИССЛЕДОВАНИЯ, ПРОВЕДЕННЫЕ ШИЛИКТИ - ТАРБАГАТАЙСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИЕЙ В 2019 ГОДУ НА МОГИЛЬНИКЕ ЕЛЕКЕ САЗЫ.....	347
Хасенова Б.М. ГЕНДЕР В КИМАКСКОМ ОБЩЕСТВЕ ПО ДАННЫМ АРХЕОЛОГИИ.....	353

CONTENTS

Abdrakhim M., Tuleshova U. QUESTIONS OF “RANK” AND AWARDS OF THE RUSSIAN EMPIRE IN THE KAZAKH ORAL FOLK.....	5
Akhtayeva N.S., Paruch K.I. PSYCHOLOGICAL CONSULTING OF ATHLETES IN CRISIS SITUATIONS USING STATISTICAL DATA CALCULATIONS IN THE SPSS-STATISTICS PROGRAM.....	12
Baigapanova A.B., Adilbayeva A.S. COVERING THEFRONT DEMANDS BY THE RURAL POPULATION OF THE SEMIPALATINSK REGION.....	19
Baltabayeva K. ABULKHAIR MUKHAMET GAZI BAKHADUR-KHAN.....	33
Beysegulova A.K. THE ROLE OF LANGUAGE IN PRESERVING ETHNIC IDENTITY.....	45
Bekzhan O.D. THE VALUES OF THE ANCIENT TURKIC RUNIC LETTERS, WHERE THE WRITTEN WORD KASSAK.....	50
Heydarov A. THE SOUTH CAUCASUS POLICY OF RSFSR ON THE EVE OF THE USSR ESTABLISHMENT AND DIFFERENCES IN THIS DIRECTION.....	57
Zhailybayev D.Zh. DEVELOPMENT OF SMALL AND MONO CITIES OF TURKESTAN REGION.....	63
Zhanakova N.T. KALI BILALOV – TALENTED ORGANIZER OF EDUCATION IS IN COUNTRYS.....	68
Zharkynbayeva R., Baizhanova S. FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE HIGHER EDUCATION SYSTEM OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN.....	73
Zhumataev R.S., Kozhabekova Zh.B. SOME ASPECTS OF WORLDVIEW RELATED TO HORSES AT TURK-MONGOLIAN PEOPLES.....	82
Ibraeva A. ZHAKHANSHA DOSMUKHAMEDOV – THE AMBITIOUS ACTOR OF THE ALASH MOVEMENT.....	91
Ibraeva A. AKHMET BIRIMZHANOV – THE OUTSTANDING REPRESENTATIVE OF THE ALASH INTELLIGENTSIA.....	101
Kazhenova G. THE RESISTANCE OF THE POPULATION TO THE POLICY OF WAR COMMUNISM IN NORTHERN KAZAKHSTAN.....	111
Karibaev B. JANIBEK KHAN.....	120
Karibaev B. KEREY KHAN.....	133
Kulshanova A.A. THE LATEST METHODOLOGICAL APPROACHES TO THE NATIONAL POLICY OF THE BOLSHIEVIKS IN THE PERIOD OF THE TOTALITARIAN STATE FORMATION.....	150
Kalybekova M.Ch. FORCED RESETTLEMENT OF PEOPLES TO KAZAKHSTAN AS A FORM OF REPRESSIVE POLICY OF THE USSR (1937-1945).....	154
Kalshabayeva B.K., Shakenov S.T., Ergabylov A.E. WORLDVIEW OF THE POPULATION OF KALBA-NARYM FOOTHILLS IN THE BRONZE AGE (BASED ON BURIAL MATERIALS).....	163
Koigeldiyev M. MAGZHAN ZHUMABAYEV: MANIFESTO OF A NATIONAL WRITER.....	170
Koigeldiyev M. YESMAGAMBET ISMAILOV: I PUT LITERATURE ABOVE ALL MY INTERESTS!.....	192
Korabay S. A «STORY ABOUT WISE HIKAR» IS ARMENIAN WRITING KIPCHAK MONUMENT OF MIDDLE AGES.....	226
Maidanali Z. MODERN SCIENTIFIC PARADIGMS AND TRENDS IN THE STUDY OF TÖRE AND YASY CHINGISKHAN.....	232

Mamedzade U.K.	
REPUBLIC OF AZERBAIJAN AS A GUARANTOR OF PEACE AND STABILITY IN THE REGION.....	238
Mamirov T.B., Klyshev E.E.	
ABOUT THE STONE AGE SITES OF OYSYLKARA (AKTOBE REGION): PRELIMINARY REPORT.....	247
Moldabayeva D.J., Maratulu T.	
THE EASTERN POLICY OF QARAKHANID STATE IN X-XI CENTURIES:THE WARFARE BETWEEN KOCHO KINGDOM OF UYGHURS AND THE INVASION OF KHOTAN.....	254
Murgabayev S.S.	
IMAGES AND TAMGI OF THE EARLY TURKISH PERIOD IN KARATAU PETROGLYPHS.....	262
Mukhitov K.	
THE HISTORY OF THE RAILWAY GURYEV-KANDAGASH CONSTRUCTION.....	282
Omarova G.	
THE SORROWS OF ALGERIA IN THE MEMORIES OF MOTHERS-PRISONERS.....	289
Ospangaliev K.A.	
SOCIO-POLITICAL SITUATION IN EAST KAZAKHSTAN ON THE EVE OF THE ALL-RUSSIAN CONSTITUENT ASSEMBLY.....	297
Saurykova Zh.	
EXCESSES AND DISTORTIONS IN THE PROCESS OF COLLECTIVIZATION AND DISPOSSESSION IN KAZAKHSTAN.....	309
Smagulov B.	
MILITARY-POLITICAL ACTIVITY OF TONYUKUK IN THE PERIOD OF SECOND TURKIC QAGHANATE (VII - VIII CENTURIES).....	318
Sultangalieva G.S., Anuarov N.T.	
ORENBURG CADET CORPS AND KAZAKH OFFICERS IN THE XIX CENTURY.....	330
Tashkaraeva A.	
ABU-L-GHAZI BAHADUR KHAN: LIFE AND PUBLIC ACTIVITIES.....	338
Toleubaev A.T., Zhumatayev R.S., Shakenov T., Ergabilov A.E.	
RESEARCH WORK CARRIED OUT BY THE SHILIKTY-TARBAGATAI ARCHAEOLOGICAL EXPEDITION IN 2019 AT THE YELEKE SAZY NECROPOLIS.....	347
Khasenova B.M.	
GENDER IN THE KIMAK SOCIETY ACCORDING TO DATA OF ARCHEOLOGY.....	353

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2019. 4(20)

Бас редактор:
Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:
Зикирбаева В.С.

Жарияланған күні: 15.12.2019.
Пішімі 70x100/16. Баспа табағы 26,6.

Құрылтайшысы және баспагері:
Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
ШЖҚ РМКТел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru.
Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:
050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй